

ΘΕΜΑΤΑ ΕΙΔΙΚΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ

ΜΗ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΠΟΛΙΤΩΝ

Περικλής Πολυζωίδης

Λέκτωρ Κοινωνικής Διοίκησης ΔΠΘ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

1. Εισαγωγή
2. Το χρονικό της παρέμβασης
3. Η συγκεκριμενοποίηση του αιτήματος
4. Αντιστροφή του προβλήματος
5. Συμπεράσματα
6. Βιβλιογραφία

1. Εισαγωγή

Ο ρόλος των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών και του εθελοντισμού στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο διαρκώς αναβαθμίζεται, τόσο διεθνώς¹ όσο και στην Ελλάδα². Παράλληλα, το πεδίο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί έναν από τους πιο χαρακτηριστικούς χώρους εκδήλωσης δραστηριότητας των μη κυβερνητικών οργανώσεων³. Αυτό οφείλεται σε πολλούς ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες⁴, μεταξύ των οποίων σημαντικό ρόλο παίζει το γεγονός ότι η εκάστοτε κρατική εξουσία δυνητικά αποτελεί πρωταρχικό καταπατητή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, άρα η ύπαρξη μηχανισμών ελέγχου εκτός του κράτους, «μη κυβερνητικών», θεωρείται επιβεβλημένη.

Πρόσφατα ξεκίνησε στη χώρα μας μια εκτεταμένη εκστρατεία προκειμένου να συμπεριληφθεί αναφορά στο ρόλο και τις ευθύνες της κοινωνίας των πολιτών και των οργανώσεών της στο Σύνταγμα. Η αρχικά αυθόρμητη και στη συνέχεια πολύ καλά οργανωμένη αυτή προσπάθεια, πέτυχε να συσπειρώσει γύρω της μεγάλο πλή-

1. Βλ. *M. Glasius, M. Kaldor, H. Anheier*, (eds): *Global Civil Society*, Oxford: Oxford University Press, 2002.

2. Βλ. *Δ.Α. Σωτηρόπουλος* (επιμέλεια), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Αθήνα: Ποταμός, 2004.

3. Για μια πρώτη προσέγγιση ταξινομητικού χαρακτήρα των φορέων της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα βλ. *Δ.Α. Σωτηρόπουλος*, *Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής*; Αθήνα: Ποταμός, 2004. Ειδικότερα για τα θέματα του εθελοντισμού βλ. *Β. Βουτσάκης*, *Εθελοντές και κράτος: οι σειρήνες της σύμφυσης*, Αθήνα: Ποταμός, 2004 καθώς και *Π. Πολυζωίδης*, *Εθελοντισμός στην κοινωνική προστασία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2006.

4. Για τα αίτια της πρόσφατης ανάπτυξης των μη κυβερνητικών οργανώσεων παγκοσμίως βλ. για παράδειγμα *Μ. Σημίτη*, *Κεντρικές και περιφερειακές μη κυβερνητικές οργανώσεις: η συγκρότηση ενός κοινωνικού δικτύου στη διεθνή κοινότητα*, στο *Π. Σκλιάς και Α. Χουλιάρης*, *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήση, 2002.

θος μη κυβερνητικών οργανώσεων, πολλές από τις οποίες προέρχονται και από τον χώρο της προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Παράλληλα, κατάφερε να προκαλέσει το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας και του πολιτικού κόσμου, ανοίγοντας έτσι μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα επιστημονική, πολιτική και ευρύτερη κοινωνική συζήτηση. Στις σελίδες που ακολουθούν επιχειρείται η αντικειμενική καταγραφή των μέχρι τώρα εξελίξεων, η αποτύπωση της στάσης των μη κυβερνητικών οργανώσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η παρουσίαση των τεχνικών προσεγγίσεων που σχετίζονται με τη συνταγματική αναγνώριση των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών, η ανάλυση των επιχειρημάτων υπέρ της αναγνώρισης, όπως και οι επιφυλάξεις που εκφράζονται. Η μελέτη ολοκληρώνεται συμπερασματικά με την κριτική προσέγγιση των παραπάνω, καθώς και με τη διατύπωση προτάσεων για τον επαναπροσδιορισμό της διαδικασίας αναβάθμισης των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών.

2. Το χρονικό της παρέμβασης και η συμμετοχή των μη κυβερνητικών οργανώσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Στα μέσα του 2006 εκπρόσωποι και μέλη από εβδομήντα και πλέον μη κυβερνητικές οργανώσεις συναντήθηκαν στην Αθήνα και αποφάσισαν να αναλάβουν μια κοινή πρωτοβουλία για την οργάνωση εκστρατείας προκειμένου να συμπεριληφθεί αναφορά στον ρόλο και στις ευθύνες της κοινωνίας των πολιτών και των οργανώσεων της στο υπό αναθεώρηση Σύνταγμα. Τον αρχικό συντονισμό της εκστρατείας ανέλαβε η «επιτροπή για την κινητοποίηση των μη κυβερνητικών οργανώσεων», αποτελούμενη από άτομα με αναγνωρισμένη παρουσία και συνεισφορά στον χώρο της κοινωνίας πολιτών, ενώ ως θεσμικοί παραλήπτες των μηνυμάτων της καμπάνιας στοχοθετήθηκαν ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, οι αρχηγοί των κομμάτων και ο Πρόεδρος της Βουλής.

Η συνταγματική αναβάθμιση δεν αποτελεί τον αυτοσκοπό της προσπάθειας. Πραγματικός στόχος είναι η συσπείρωση των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών και η ουσιαστική αναβάθμιση του ρόλου τους στον δημόσιο βίο της χώρας, μέσω της αύξησης του κύρους και των δυνατοτήτων τους, της αύξησης του ειδικού τους βάρους στην πολιτική σκηνή και της επιβεβαίωσης της ενδογενούς δυναμικής τους. Η επιτροπή για την κινητοποίηση των μη κυβερνητικών οργανώσεων θεωρεί ότι στο πλαίσιο της συνταγματικής αναγνώρισης, οι οργανώσεις θα αισθανθούν σίγουρες για να αναλαμβάνουν, εμμέσως, νομοθετικές πρωτοβουλίες για επίλυση των άλλων ειδικών προβλημάτων τους, τα κόμματα θα αντιληφθούν ότι ο ρόλος των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών στις διαδικασίες τους δε μπορεί να είναι απλά διακοσμητικός και οι εκάστοτε κυβερνήσεις θα σέβονται την κοινωνική διαβούλευση και τη συνεργασία με τις οργανώσεις. Επιπρόσθετα, η κοινωνία δεν θα θεωρεί πλέον τη δράση τους αμελητέα και ετεροκαθοριζόμενη, τα μέσα μαζικής ενη-

μέρωσης θα αντιληφθούν το φαινόμενο στις πραγματικές του διαστάσεις και τα ίδια τα στελέχη και τα μέλη των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών θα πιστέψουν περισσότερο στις δυνάμεις τους και θα στραφούν στην επίτευξη ευρύτερων κοινωνικών στόχων.

Η καμπάνια «Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις στο Σύνταγμα» απευθύνθηκε ανοικτά στην κοινωνία μέσω διαφόρων εκδηλώσεων, αλλά και μέσω του δικτυακού της τόπου⁵ και προσκάλεσε σε συστράτευση οργανώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, πολιτιστικούς συλλόγους, φορείς κοινωνικής δράσης, κινήματα πολιτών, συλλόγους γονέων, αθλητικούς φορείς, ομάδες αιμοδοσίας, ομάδες μεταναστών, τοπικούς φορείς, επιστημονικά σωματεία καθώς και άλλες μη κυβερνητικές οργανώσεις από όλους τους χώρους. Η ανταπόκριση ήταν μεγάλη και σύντομα το εντυπωσιακό πλήθος των εννιάκοσίων και πλέον οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών συνυπέγραψε το αίτημα της συνταγματικής αναβάθμισης⁶. Παράλληλα η καμπάνια κέντρισε την προσοχή κομματικών στελεχών από όλους τους χώρους, ενώ δεν άφησε ασυγκίνητη ούτε την επιστημονική κοινότητα, κορυφαία μέλη της οποίας τοποθετήθηκαν σχετικά με το ζήτημα, ούτε διάφορους άλλους επώνυμους και ανώνυμους πολίτες, οι οποίοι κατέθεσαν αυθόρμητα τη δική τους άποψη. Όπως ήταν αναμενόμενο, στο μεγάλο πλήθος των μη κυβερνητικών οργανώσεων που συνυπογράφουν την καμπάνια, συμπεριλαμβάνεται και ένας σημαντικός αριθμός οργανώσεων που προέρχονται από τον χώρο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Παρακάτω επιχειρείται μια πολύ σύντομη παρουσίαση μερικών από αυτές τις οργανώσεις, όπως το Children's Forum 21, ο Ονίσσημος, η 50+ Ελλάς, το Ελληνικό Φόρουμ Μεταναστών, το Human Rights Defence Centre, η Άρσις, η Διεθνής Διαφάνεια, το Κέντρο Στρατηγικού Σχεδιασμού και Ανάπτυξης Δήμητρα, το Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι, το Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες και το Κέντρο Έρευνας και Υποστήριξης Θυμάτων Κακοποίησης και Κοινωνικού Αποκλεισμού⁷.

Το Children's Forum 21 είναι μέλος του Child Rights Information Network, το οποίο αποσκοπεί στη πληροφόρηση μη κυβερνητικών οργανώσεων, υπηρεσιών των Ηνωμένων Εθνών, διακυβερνητικών και εκπαιδευτικών οργανισμών σχετικά με τη

5. Ο ιστότοπος της εκστρατείας «ΜΚΟ στο Σύνταγμα - εθελοντισμός για τη συμμετοχή, συμμετοχή για τον εθελοντισμό» είναι προσβάσιμος στο www.mkosyntagma.gr.

6. Το πλήθος των εγγεγραμμένων οργανώσεων που εμφανίζεται στον παραπάνω ιστότοπο ανερχόταν στις αρχές του 2008 σε 930.

7. Η επιλεκτική αυτή αναφορά είναι ενδεικτική, για δύο λόγους: καταρχήν, ο χώρος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν είναι απολύτως περιχαρακωμένος, άρα δεν υπάρχουν αντικειμενικά κριτήρια για την επιλογή ή την απόρριψη οργανώσεων. Δεύτερον, θα ήταν λάθος να γίνεται αναφορά σε «μεγάλες» ή «σημαντικές» μη κυβερνητικές οργανώσεις σε αντιδιαστολή με άλλες «μικρές» και «λιγότερο σημαντικές», καθώς και σε αυτήν την περίπτωση ο κίνδυνος υποκειμενικών κρίσεων και λανθασμένων προσεγγίσεων είναι πολύ μεγάλος.

Σύμβαση των Δικαιωμάτων των Παιδιών.

Ο Σύλλογος Συμπαραστάσεως Κρατουμένων Ονίσημος δίνει βοηθήματα και καλύπτει ανάγκες κρατουμένων και οικογενειών τους, φροντίζει, εφαρμόζοντας αυστηρά κριτήρια, για την αποφυλάκιση ατόμων, παρέχει σύντομη ξενοδοχειακή φιλοξενία αμέσως μετά την αποφυλάκιση, ενισχύει οικονομικά τα φιλόπρωχα ταμεία των κοινωνικών υπηρεσιών των φυλακών, παρέχει δωρεάν νομική κάλυψη σε απόρους κρατούμενους, ενισχύει τις βιβλιοθήκες των φυλακών και φροντίζει για την επαγγελματική αποκατάσταση των αποφυλακισμένων.

Έργο της 50+ Ελλάς είναι η ευαισθητοποίηση και ενεργοποίηση των ατόμων όλων των ηλικιών για τα δικαιώματα των ατόμων άνω των 50, η προώθηση καλύτερης υγείας και ποιότητας ζωής για όλους ανεξάρτητα από την ηλικία τους, ο σχεδιασμός, η ανάπτυξη και η εφαρμογή προγραμμάτων ενημέρωσης, ευαισθητοποίησης και κατάρτισης ατόμων όλων των ηλικιών σχετικά με την νομοθεσία της ίσης μεταχείρισης. Πιο εξειδικευμένοι στόχοι είναι η παρακολούθηση της εφαρμογής της νομοθεσίας σχετικά με την απασχόληση ατόμων άνω των 50, η επισήμανση των προκαταλήψεων και διακρίσεων εις βάρος τους, η καταπολέμηση των αρνητικών στερεοτύπων για τις ικανότητες τους, η διεύρυνση των ευκαιριών επιμόρφωσης και κατάρτισης, η διεκδίκηση ισότιμης μεταχείρισης όλων των ανθρώπων στην Ελλάδα ανεξάρτητα από την ηλικία τους, καθώς και κάθε επιμέρους επιστημονική, πνευματική και κοινωνική δραστηριότητα που προωθεί τους παραπάνω σκοπούς, με την παράλληλη δημιουργία τεχνολογικής και οικονομικής υποδομής για την επίτευξή τους.

Το Ελληνικό Φόρουμ Οργανώσεων των Μεταναστών είναι μια συμμαχία μεταναστών που συμφωνούν να εφαρμόσουν ένα συλλογικό πρόγραμμα δράσης ως βάση για συνεχείς διαβουλεύσεις με στόχο μια βιώσιμη δομή, που θα ενώσει όλους τους μετανάστες και θα εφαρμόσει συγκεκριμένα προγράμματα δράσης για να επιτύχει τους στόχους της⁸.

Το Human Rights Defence Center ιδρύθηκε με σκοπό την προαγωγή και την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Ελλάδα και την ευρύτερη περιοχή μέσω της ενημέρωσης, της εκπαίδευσης και της διαμόρφωσης της κοινωνικής συ-

8. Μέλη του φόρουμ είναι η Al Mahabba, το Κέντρο Μελετών Αραβικού Πολιτισμού, η Cameroon Community in Greece, ο Σύλλογος Γυναικών Αφγανιστάν, ο Σύλλογος Σουδανών Γυναικών, η Κοινότητα Ερυθραίων στην Ελλάδα, η Ένωση Ενωμένων Γυναικών Αφρικής, το Δίκτυο Γυναικών Μεταναστριών, η οργάνωση Απόγονοι του Οντούα, η Ελληνοαφρικάνικη Φιλανθρωπική Εταιρία, η Ομοσπονδία Αλβανικών Συλλόγων, η Κοινότητα Καμερονέζων στην Ελλάδα, η Νιγηριανή Κοινότητα στην Ελλάδα, η Κενυάτικη Κοινότητα Ελλάδας, η Ένωση Εργαζομένων Αιθιοπών στην Ελλάδα, η Ένωση Αιγυπτίων Εργαζομένων στην Ελλάδα El Rapta, η Ένωση Παλαιστινίων Εργαζομένων στην Ελλάδα, η Ελληνοϊνδική Πολιτιστική Εταιρία, η Βουλγάρικη Κοινότητα Αθήνας, η Κοινότητα των Ουκρανών στην Ελλάδα «Η γη του Πελαργού», ο Ελληνοσουδανικός Σύνδεσμος Φιλίας, η Ένωση των Σιέρα Λεόνε στην Ελλάδα, η Τανζανική Κοινότητα Ελλάδας, η Σουδανική Κοινότητα στην Ελλάδα και ο Σύλλογος της Μαροκινής Κοινότητας στην Ελλάδα.

νείδησης, καθώς και η κινητοποίηση για τη βελτίωση της κατάστασης ως προς την εφαρμογή των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ειδικότερα, οι δραστηριότητες του Κέντρου περιλαμβάνουν τη διοργάνωση συνεδρίων και εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε θέματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την ίδρυση του δικτύου ΑΡΙΑΔΝΗ⁹, τη συμμετοχή σε διάφορα προγράμματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως το ΑΣΠΙΔΑΑ¹⁰ και την παροχή νομικής και ψυχολογικής βοήθειας σε άτομα που ανήκουν σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες¹¹.

Η ΑΡΣΙΣ εξειδικεύεται στην κοινωνική υποστήριξη των νέων και στην προάσπιση των νεανικών δικαιωμάτων, με στόχο την εξασφάλιση ίσων ευκαιριών στη νεολαία και το σεβασμό των δικαιωμάτων της, όπως αυτά θεσπίζονται στο ελληνικό και διεθνές δίκαιο και στη Σύμβαση του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού. Σε αυτό το πλαίσιο αναπτύσσει πρότυπες μεθόδους και εργαλεία υποστήριξης, δημιουργεί και συμμετέχει σε δίκτυα εθελοντισμού και κοινωνικής αλληλεγγύης, συνεργάζεται με ιδιωτικούς και δημόσιους φορείς και προωθεί θεσμικές προτάσεις που αφορούν τη βελτίωση της σχετικής πολιτικής.

Η Διεθνής Διαφάνεια αγωνίζεται για την καταπολέμηση της διαφθοράς, μέσω της συστηματικής εφαρμογής θεσμών που ενθαρρύνουν χρηστή διακυβέρνηση με διαφανείς μεθόδους και προς αυτήν την κατεύθυνση αγωνίζεται προκειμένου να ευαισθητοποιήσει τους πολίτες και να πείσει τις κυβερνήσεις να λαμβάνουν και να εφαρμόζουν τα κατάλληλα μέτρα.

Το Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες παρέχει ψυχοκοινωνική και νομική υποστήριξη στους πρόσφυγες και τους αιτούντες άσυλο προκειμένου να ενταχθούν αρμονικά στην Ελλάδα. Είναι ενταγμένο στα μητρώα του Υπουργείου Εξωτερικών και του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας ως ειδικά αναγνωρισμένο φιλανθρωπικό σωματείο, και αποτελεί μία από τις τέσσερις μη κυβερνητικές οργανώσεις προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Ελλάδα που συμμετέχουν στην Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου¹². Παράλληλα της έχει απονεμηθεί η ειδική συμβουλευτική ιδιότητα στο Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο του ΟΗΕ και είναι επιχειρησιακός εταίρος της Υπάτης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες και μέλος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για Πρόσφυγες και Εξόριστους.

Το Κέντρο Στρατηγικού Σχεδιασμού και Ανάπτυξης είναι εταίρος της Υπηρε-

9. Στόχος του δικτύου είναι η καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων στη Νοτιοανατολική και Ανατολική Ευρώπη, μέσα από τη συνεργασία των χωρών προέλευσης και προορισμού ή transit των θυμάτων. Τα μέλη του δικτύου είναι μη κυβερνητικές οργανώσεις από την Αλβανία, Βοσνία και Ερζεγοβίνη, Βουλγαρία, Ελλάδα, Κροατία, Μολδαβία, Ουκρανία, Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας, Ρουμανία, Σερβία και Μαυροβούνιο και Τουρκία.

10. Το πρόγραμμα αποσκοπεί στην καταπολέμηση των διακρίσεων στις οποίες υπόκεινται τα θύματα της εμπορίας ανθρώπων.

11. Θύματα βίας, κακοποίησης και εκμετάλλευσης, μετανάστες, πρόσφυγες και άτομα με αναπηρίες.

12. Σύμφωνα με τον ν. 2667/98.

σίας Ανθρωπιστικής Βοήθειας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, με την οποία και συνεργάζεται για την υλοποίηση ανθρωπιστικών παρεμβάσεων. Είναι επίσης εγγεγραμμένο στο μητρώο της Υπηρεσίας Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας του Υπουργείου Εξωτερικών και συμμετέχει ενεργά στις δραστηριότητες της ομοσπονδίας εθελοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων Ελλάδας, της Ελληνικής Πλατφόρμας μη κυβερνητικών οργανώσεων για την Ανάπτυξη και της Συμμαχίας Ενάντια στη Φτώχεια. Ειδικότεροι στόχοι είναι η υποστήριξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η υποστήριξη ευπαθών ομάδων, η προσφορά άμεσης ανθρωπιστικής βοήθειας σε περιπτώσεις φυσικών καταστροφών και πολέμων, η προώθηση δημοκρατικών ιδεών και διαδικασιών, η προώθηση και σχεδιασμός δραστηριοτήτων τοπικής ανάπτυξης μέσω διεθνών συνεργασιών, η ανάπτυξη στενών συνεργασιών με διεθνείς οργανισμούς και η δημιουργία κατάλληλης υποδομής για την εκπαίδευση, την παραγωγή και την υγεία.

Το Κέντρο Έρευνας και Υποστήριξης Θυμάτων Κακοποίησης και Κοινωνικού Αποκλεισμού έχει σα στόχο την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την υποστήριξη των θυμάτων κακοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού. Αποτελεί κέντρο κοινωνικής, ψυχολογικής, ιατρικής και νομικής υποστήριξης προσώπων που έχουν υποστεί οποιαδήποτε μορφής βία, κακοποίηση ή και κοινωνικό αποκλεισμό, ως αποτέλεσμα παραβίασεως ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Παράλληλα αποτελεί ερευνητικό και μελετητικό κέντρο για τα φαινόμενα βίας, κακοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού. Στόχος του είναι να συμβάλλει μέσω της εκπαίδευσης στη μετάδοση γνώσεων για τα φαινόμενα βίας, κακοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού, να προασπίζει και να προάγει το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και να υλοποιεί προγράμματα και δραστηριότητες με στόχο την παροχή ανθρωπιστικής, επισιτιστικής και αναπτυξιακής βοήθειας σε πληθυσμούς και άλλων χωρών εκτός Ελλάδας.

Το Ελληνικό Παρατηρητήριο Συμφωνιών Ελσίνκι¹³ τέλος εκπονεί λεπτομερείς εκθέσεις για όλες τις εθνικές, εθνογλωσσικές και τις μεγαλύτερες θρησκευτικές μειονοτικές κοινότητες στην Ελλάδα¹⁴ καθώς και για τις ελληνικές μειονότητες σε Αλβανία και Τουρκία και για τους Αλβανούς μετανάστες στην Ελλάδα και διατηρεί ιδιαίτερο γραφείο για τους Ρομά σε συνεργασία με το αντίστοιχο Ευρωπαϊκό Κέντρο. Παράλληλα παρακολουθεί τις δίκες που αφορούν στις παραπάνω κοινωνικές

13. Το Παρατηρητήριο ιδρύθηκε από μέλη της Ελληνικής Ομάδας για τα Δικαιώματα των Μειονοτήτων με την παρότρυνση της Διεθνούς Ομοσπονδίας Ελσίνκι για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. Είναι μέλος του Ευρω-Μεσογειακού Δικτύου Ανθρώπινων Δικαιωμάτων, της Οργάνωσης ΜΜΕ Νοτιοανατολικής Ευρώπης, του Διεθνούς Δικτύου Ανταλλαγής Πληροφοριών για Θέματα Ελευθερίας της Έκφρασης και ιδρυτής του Κέντρου Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τις Μειονότητες στην Ευρώπη και Νοτιοανατολική Ευρώπη, το οποίο με τη σειρά του αποτελεί συνιδρυτή του Κονσόρτιου Πηγών Πληροφοριών για Μειονότητες.

14. Αρβανίτες, Βλάχοι, Καθολικοί, Μακεδόνες, Μάρτυρες του Ιεχωβά, Πομάκοι, Προτεστάντες, Τούρκοι και οπαδοί νέων θρησκευτικών κινημάτων.

ομάδες και ενημερώνει σχετικά την κοινή γνώμη.

3. Η συγκεκριμενοποίηση του αιτήματος της συνταγματικής αναβάθμισης των Μ.Κ.Ο.

Το ρεύμα που δημιούργησε η πρωτοβουλία των μη κυβερνητικών οργανώσεων για το Σύνταγμα κίνησε άμεσα το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας, η οποία έσπευσε να δώσει ένα πιο συγκεκριμένο περιεχόμενο στην αφηρημένη έννοια της «συμπερίληψης αναφοράς στο ρόλο και τις ευθύνες της κοινωνίας των πολιτών και των οργανώσεών της στο Σύνταγμα». Όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι προσεγγίσεις είναι εξαιρετικά πλουραλιστικές και ενδιαφέρουσες¹⁵. Ανεξάρτητα από την έκβαση της συνταγματικής αναθεώρησης αυτής καθαυτής, οι απόψεις που εκτίθενται έχουν μεγάλη θεωρητική και συμβολική αξία. Η αξία αυτή δε βρίσκεται τόσο στην τοποθέτηση υπέρ της μιας ή της άλλης αναφοράς σε συγκεκριμένα άρθρα του Συντάγματος, αλλά στην επιχειρηματολογία και το ευρύτερο σκεπτικό που τις συνοδεύει.

Ο *Ανθόπουλος*¹⁶, ένας από τους πρωτεργάτες της διερεύνησης της εθελοντικής δράσης στη συνταγματική προοπτική, αναφέρεται στη νέα «διαχειριστική» λειτουργία της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι¹⁷, η οποία «δεν εξαντλείται πλέον στην παραδοσιακή “αμυντική” της λειτουργία, ως φραγμού ή αντίβαρου στις καταχρήσεις των δημόσιων ή ιδιωτικών εξουσιών, αλλά αποκτά μια νέα διάσταση, η οποία εκδηλώνεται μέσω της παροχής υπηρεσιών προς την κοινωνία, με αιχμή την πραγματοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων»¹⁸.

Ο *Αλιβιζάτος*¹⁹ αντιμετωπίζει επίσης θετικά το αίτημα της αναβάθμισης του ρόλου της κοινωνίας των πολιτών και ενίσχυσης των μη κυβερνητικών οργανώσεων, προτάσσει όμως το θεμελιώδες ζήτημα της λιτότητας του Συντάγματος²⁰.

Ο *Μακρυνδημήτρης*²¹ θεωρεί απαραίτητη τη θέσπιση νομικοπολιτικών εγγυήσε-

15. Τονίζεται ωστόσο ότι οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται από την αποτύπωση προφορικών τοποθετήσεων καθώς και από τον επίσημο δικτυακό τόπο της εκστρατείας και για αυτόν το λόγο παρουσιάζονται με επιφύλαξη ως προς την απόλυτη ακρίβειά τους.

16. Ο *Χαράλαμπος Ανθόπουλος* είναι Επίκουρος Καθηγητής Δικαίου και Διοίκησης στη Σχολή Κοινωνικών Επιστημών του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου.

17. Χ. *Ανθόπουλος*, Εθελοντισμός, αλληλεγγύη και δημοκρατία. Η εθελοντική δράση στη συνταγματική προοπτική, Αθήνα: Passim, 2000.

18. Ειδικότερα στον τομέα της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η ενδυνάμωση του ρόλου του τρίτου τομέα εντοπίζεται στο φαινόμενο του «νεο-συνταγματισμού», που ανανέωσε την έμφαση στα θεμελιώδη δικαιώματα, στην επικράτηση του παραδείγματος της «συνταγματικής δημοκρατίας», που οδήγησε στην αποδέσμευση των δικαιωμάτων αυτών από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και στην «παγκοσμιοποίηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων», που τα απελευθερώνει από τη δέσμευση της εθνικής κυριαρχίας.

19. Ο *Νίκος Αλιβιζάτος* είναι καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή Αθηνών.

20. Η αναφορά προέρχεται από την ιστοσελίδα http://www.mkosyntagma.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=248&Itemid=58 όπως εμφανιζόταν την 1η Ιανουαρίου 2008.

21. Ο *Αντώνης Μακρυνδημήτρης* είναι Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

ων για την αυτοτέλεια και ανεξαρτησία της κοινωνίας πολιτών από οικονομικά και άλλα συμφέροντα και επιρροές και προτείνει να συμπεριληφθεί στο Σύνταγμα εγ-
γυητική ρήτρα για την κοινωνία των πολιτών και τις μη κρατικές οργανώσεις ως
πρόσθετος πυλώνας αυτοοργάνωσης της κοινωνικής και δημοκρατικής ζωής των
πολιτών, με τη μορφή προσθήκης, μετά το άρθρο 29 του Συντάγματος, ξεχωριστής
διάταξης 29Α που να κάνει ρητή μνεία στην κοινωνία των πολιτών και το συναφές
δικαίωμα²², κατ' ανάλογο τρόπο με τις διατάξεις του άρθρου I-47 της Συνθήκης για
τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης²³, η οποία έχει ήδη κυρωθεί με τον ν.
3341/2005²⁴.

Και ο Παμπούκης²⁵ τάσσεται υπέρ της ανάληψης συνευθύνων κοινωνικών δρά-
σεων και της συνταγματικής κατοχύρωσης της συμμετοχής των οργανώσεων της
κοινωνίας πολιτών στη διαδικασία λήψης δημόσιων αποφάσεων. Υποστηρίζει επί-
σης τη θεσμική εξασφάλιση της ευθύνης της πολιτείας για την ανάπτυξη του κοι-
νωνικού κεφαλαίου και για τη διευκόλυνση των δράσεων των οργανώσεων της
κοινωνίας των πολιτών. Θεωρεί ότι αυτή η ρύθμιση θα συμβάλλει στην καλύτερη
λειτουργία τόσο της – ενίοτε ανεξέλεγκτης – δημόσιας διοίκησης όσο και του – ε-
νίοτε εγωιστικού και κερδοσκοπού – ιδιωτικού τομέα, παραγωγίζοντας σύγχρονα
κοινωνικά δικαιώματα, καθώς θα δημιουργηθεί ένας νέος πλουραλιστικός δημόσιος
χώρος επιλογών και δυνατοτήτων, στο πλαίσιο του οποίου το θεσμικό σύστημα δεν
θα αποκλείει, αλλά θα προάγει την ενεργητική κοινωνία, οδηγώντας σε μια καλύ-
τερη δημοκρατία. Η άποψή του τεκμηριώνεται ως εξής: η μεταβολή του μοντέλου
παραγωγής και επικοινωνίας λόγω της παγκοσμιοποίησης επιφέρει την αλλαγή του
μοντέλου λήψης αποφάσεων, μέσω της ανάδειξης ενός νέου πλουραλιστικού, άμε-
σου, συμμετοχικού, ενεργητικού μοντέλου διακυβέρνησης, παράλληλα με την
κλασσική αντιπροσωπευτική εκδοχή της δημοκρατίας. Το μοντέλο αυτό προκύπτει

22. Η αναφορά προέρχεται από την ιστοσελίδα http://www.mkosyntagma.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=533&Itemid=58 όπως εμφανιζόταν την 1η Ιανουαρίου 2008.

23. Τα θεσμικά όργανα δίδουν, με τα κατάλληλα μέσα, στους πολίτες και στις αντιπροσωπευτικές ενώσεις τη δυνατότητα να γνωστοποιούν και να ανταλλάσσουν δημόσια τις γνώμες τους σε όλους τους τομείς δράσης της Ένωσης. Τα θεσμικά όργανα διατηρούν ανοιχτό, διαφανή και τακτικό διάλογο με τις αντιπροσωπευτικές ενώσεις και την κοινωνία των πολιτών. Προκειμένου να εξασφαλίζεται η συνοχή και η διαφάνεια των δράσεων της Ένωσης, η Επιτροπή διεξάγει ευρείες διαβουλεύσεις με τα ενδιαφερόμενα μέρη.

24. Καθένας έχει το δικαίωμα να ιδρύει και να συμμετέχει σε οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, οι οποίες εκφράζουν αυτοτελή κοινωνική δράση ανάμεσα στην πολιτική και την οικονομική - επιχειρηματική σφαίρα και προάγουν τις αρχές της ελευθερίας, της διαφάνειας και της αλληλεγγύης στην κοινωνική συμπεριφορά. Τα διοικητικά όργανα του Κράτους και οι αρχές αναπτύσσουν δημόσιο διάλογο με τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, ούτως ώστε να προάγεται η κοινωνική συναίνεση και συμμετοχή.

25. Ο Χάρης Παμπούκης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής του Ιδιωτικού Διεθνούς και του Δικαίου των Διεθνών Συναλλαγών.

από νέες συλλογικές αξίες όπως η ευθύνη, η συμμετοχή, ο εθελοντισμός, η αλληλεγγύη και ο σεβασμός στο περιβάλλον και στον άνθρωπο. Οι οργανώσεις της κοινωνίας αντιδρούν κατά του φαινομένου κατάργησης και κατάλυσης του δημόσιου χώρου, συμπληρώνουν τη κοινωνική δράση, δημιουργούν πολιτισμό, κοινωνικό κεφάλαιο και εμπιστοσύνη και ενισχύουν τους δεσμούς κοινωνικής αλληλεγγύης²⁶.

Σύμφωνα με τον Παπαδημητρίου²⁷ η αναθεώρηση του Συντάγματος δεν είναι μόνο υπόθεση των πολιτικών παραγόντων, αλλά της κοινωνίας στο σύνολό της, και έτσι η συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών είναι ευπρόσδεκτη όσο και αναγκαία και μπορεί να συμβάλλει στην ενίσχυση της συμμετοχικής δημοκρατίας, στην προστασία των δικαιωμάτων και στην ανανέωση του πολιτικού συστήματος. Θεωρεί την προσθήκη ορισμού στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος, το οποίο αναγορεύει τη συμμετοχή ως βάθρο της δημοκρατίας, καθώς διασφαλίζει το δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και στη συμμετοχή καθενός στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, ως τη συστηματικά ορθότερη επιλογή για την περαιτέρω ενίσχυση της θέση των ΜΚΟ στην ελληνική κοινωνία. Ως άλλες πιθανές επιλογές θεωρούνται η προσθήκη ορισμού στο άρθρο 12 του Συντάγματος, ή η προσθήκη διάταξης για την ενίσχυση του εθελοντισμού στο άρθρο 16. Κατά τη γνώμη του πάντως η μη ένταξη νέας διάταξης δεν αποστερεί τις μη κυβερνητικές οργανώσεις συνταγματικού ερείσματος, καθώς το δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας αποτελεί ασφαλή διατύπωση και επαρκή εγγύηση για την ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών με κάθε πρόσφορο τρόπο από την εκτελεστική, νομοθετική και δικαστική εξουσία. Η δημιουργική και διεκδικητική αξιοποίηση αυτού του ερείσματος μπορεί να διαμορφώσει δικαιοπολιτικές θέσεις που θα βελτιώνουν διαρκώς τους όρους ενεργοποίησης και δράσης της κοινωνίας των πολιτών²⁸.

Η Παπαδοπούλου²⁹ θεωρεί ότι η συνταγματική αναγνώριση της κοινωνίας πολιτών, ως σημαντική συνιστώσα στη διαρρύθμιση της οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης, είναι όχι μόνο δυνατή αλλά επιπρόσθετα θεμιτή ή και δικαιοπολιτικά επιβεβλημένη. Οι μη-κυβερνητικές, μη-κρατικές οργανώσεις διεκπεραιώνουν λειτουργικούς σκοπούς και συχνά χρηματοδοτούνται από το κράτος, χωρίς να είναι κρατικές και έτσι συντελούν ώστε το δημόσιο να μην είναι πλέον αναγκαστικά και κρατικό, στο πλαίσιο μιας λειτουργίας που υπερβαίνει την κανονιστική εμβέλεια του άρθρου 12 του Συντάγματος, όπου το ατομικό δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι

26. Η αναφορά προέρχεται από την ιστοσελίδα http://www.mkosyntagma.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=242&Itemid=58 όπως εμφανιζόταν την 1η Ιανουαρίου 2008.

27. Ο Γιώργος Παπαδημητρίου είναι Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

28. Η αναφορά προέρχεται από την ιστοσελίδα http://www.mkosyntagma.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=245&Itemid=58 όπως εμφανιζόταν την 1η Ιανουαρίου 2008.

29. Η Αίνα Παπαδοπούλου είναι Λέκτορ του Συνταγματικού Δικαίου στο τμήμα Νομικής του Α.Π.Θ.

κατοχυρώνεται αμυντικά. Η συνταγματική αναγνώριση προτιμάται έναντι ενός απλού τυπικού νόμου για τρεις ουσιαστικούς λόγους: καταρχήν, η συμπερίληψη αναγνώρισης της κοινωνίας πολιτών έχει το συμβολικό χαρακτήρα της αναγωγής της λειτουργίας των οργανώσεων της στο επίπεδο των θεμελιωδών και πρωταρχικών στοιχείων του πολιτεύματος και της αναγνώρισης της τρίτης διάστασης της πολιτείας δίπλα στο ιδιωτικό και το κρατικό. Δεύτερον, η συνταγματική πρόβλεψη υποχρεώνει τον κοινό νομοθέτη να προβεί σε επιμέρους ρυθμίσεις της ανάληψης κοινωνικών υποχρεώσεων, με κατεύθυνση την ανάδειξη μιας πιο συμμετοχικής συνιστώσας της δημοκρατίας, η οποία, αν και δε μπορεί να καταργεί τον αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος, επιφέρει μια μετάλλαξη, της οποίας η θέση είναι ακριβώς στο Σύνταγμα, αφού αυτό αποτυπώνει κανονιστικά το πολίτευμα. Τρίτον, η συνταγματική αναφορά κατοχυρώνει την κοινωνία πολιτών απέναντι σε στενά κομματικές ή κοντόθωρες νομοθετικές ρυθμίσεις και την προστατεύει από τις παλινδρομήσεις που συνεπάγεται ο ευμετάβλητος χαρακτήρας της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας.

Έτσι, σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, «Η συνταγματική αναγνώριση της κοινωνίας πολιτών ως τρίτου πόλου μεταξύ και σε συνεργασία με το Κράτος και την ιδιωτική κοινωνία, αποτελεί όχι μόνον κανονιστική, και δη στο ανώτατο επίπεδο, αναγνώριση μιας εμπειρικής πραγματικότητας που ακόμη δεν έχει βρει τη συνταγματική της αποτύπωση, αλλά και εργαλείο ώθησης προς την κατεύθυνση ανάπτυξης του τρίτου αυτού χώρου, με σκοπό το μπόλιασμα της αντιπροσωπευτικής μας δημοκρατίας με συμμετοχικά στοιχεία και την αναζωογόνηση των διαύλων επικοινωνίας αλλά και των μηχανισμών συνάρθρωσης κράτους - κοινωνίας»³⁰. Σε αυτό το πλαίσιο η Παπαδοπούλου συντάσσεται με την πρόταση προσθήκης στο άρθρο 12 του Συντάγματος, το οποίο ήδη αναφέρεται σε διαφορετικές διαστάσεις κοινωνικών οργανώσεων και άρα θα μπορούσε να αυξηθεί κατά μια παράγραφο, στην οποία θα αναγνωρίζεται αφενός ο ρόλος των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών στη διαβούλευση, και κατά περίπτωση στην συναπόφαση και στη συνεργασία για την υλοποίηση δημοσίων πολιτικών και αφετέρου η αρμοδιότητα του νομοθέτη να θέτει το σχετικό ρυθμιστικό πλαίσιο υπό την προϋπόθεση της εγγύησης της αυτονομίας των μη κυβερνητικών οργανώσεων.

Για τον Σωτηρέλη³¹ η κοινωνία των πολιτών αποτελεί την ουσιαστικότερη συνιστώσα επιβεβαίωσης της κοινωνικής αυτονομίας, μέσω της συγκεκριμένης και εγγυημένης άσκησης των συλλογικών δικαιωμάτων, ενώ παράλληλα συγκροτεί μαζί με την πολιτική κοινωνία ένα ανανεωμένο, διευρυμένο και ουσιαστικά εμπλου-

30. Η αναφορά προέρχεται από την ιστοσελίδα http://www.mkosyntagma.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=254&Itemid=58 όπως εμφανιζόταν την 1η Ιανουαρίου 2008.

31. Γιώργος Χ. Σωτηρέλης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

τισμένο δημόσιο χώρο υπεράσπισης της δημοκρατίας. Για αυτούς του λόγους θεωρεί ότι οι οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών θα πρέπει να υποβοηθηθούν συνταγματικά, ώστε να πολλαπλασιάσουν και να αναπτύξουν τις δράσεις και τις αντιστάσεις τους³² και προτείνει μια γενική ρύθμιση, συνοδευτική του άρθρου 12 του Συντάγματος, το οποίο κατοχυρώνει το βασικό συνταγματικό υπόβαθρο της κοινωνίας πολιτών, καθώς το Σύνταγμα, λόγω του ελλειπτικού χαρακτήρα των ρυθμίσεών του, αλλά και λόγω της ποικιλίας των περιπτώσεων που συναποτελούν την κοινωνία των πολιτών δεν είναι δυνατόν να περιέχει πιο λεπτομερειακές ρυθμίσεις για το θέμα. Η ρύθμιση αυτή θα αποτελεί έμμεση αναγόρευση της κοινωνίας των πολιτών σε συνταγματικά προστατευμένο δημόσιο αγαθό και σε χρήσιμο συνομιλήτή στον πολιτικό διάλογο του κράτους με την κοινωνία. Παράλληλα θα επιτάσσει στη νομοθετική και τη δικαστική εξουσία αφενός να υποβοηθούν με όλα τα πρόσφορα μέτρα κάθε συλλογική δραστηριότητα που αποβλέπει στην προαγωγή των αρχών και των αξιών της σύγχρονης δημοκρατίας, με ειδικότερη έμφαση στο κίνημα του εθελοντισμού και αφετέρου να συνεργάζονται στενά με όσες οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών αναπτύσσουν δραστηριότητες που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά προς τις αντίστοιχες κρατικές³³. Ο Σωτηρέλης αναφέρεται επίσης στην ιδιαίτερη συμβολική και παιδαγωγική σημασία της συνταγματικής πολιτικής, στο πλαίσιο της οποίας η Δημοκρατία χρειάζεται τη νέα δυναμική της κοινωνία των πολιτών για τον εμπλουτισμό του αιτήματος ανανέωσης του συνταγματισμού³⁴.

Ο Τσακυράκης³⁵ προτείνει την προσθήκη διάταξης για υποχρέωση προστασίας των μη κυβερνητικών οργανώσεων και των δράσεών τους³⁶ στο άρθρο 21 του Συντάγματος³⁷.

32. Ο Σωτηρέλης θέτει ως δύο απαρέγκλιτες και σωρευτικά ισχύουσες προϋποθέσεις: πρώτον, τον μη κερδοσκοπικό χαρακτήρα των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών και την εξυπηρέτηση συνταγματικών αξιών χωρίς οικονομική ιδιοτέλεια, σύμφωνα με το άρθρο 12Σ και δεύτερον την πρακτική απόδειξη της προσήλωσής τους στην πολυφωνία, με τη δημοκρατική εσωτερική τους οργάνωση και τη διαφάνεια των στόχων και των λειτουργιών τους.

33. Ενδεικτικά αναφέρονται η σύμπραξη με τις οργανώσεις του εθελοντισμού στην άσκηση της κοινωνικής πολιτικής και στην καταπολέμηση τον κοινωνικού αποκλεισμού και ρατσισμού, ο συντονισμός δραστηριοτήτων για την αντιμετώπιση παρεκτροπών των μέσων μαζικής ενημέρωσης και για ζητήματα προστασίας περιβάλλοντος, η έρευνα για ζητήματα που άπτονται άμεσα των δραστηριοτήτων τους και η αξιοποίηση δεδομένων άλλων ερευνών, επεξεργασμένων θέσεων και τεκμηριωμένων προτάσεων.

34. Γ.Χ. Σωτηρέλης, Σύνταγμα και δημοκρατία στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης», Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000.

35. Ο Σταύρος Τσακυράκης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

36. Η αναφορά προέρχεται από την ιστοσελίδα http://www.mkosyntagma.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=249&Itemid=58 όπως εμφανιζόταν την 1η Ιανουαρίου 2008.

37. Πρόκειται για το άρθρο το οποίο προβλέπει την υποχρέωση του κράτους να μεριμνά για την υγεία των πολιτών, να προστατεύει την οικογένεια, τον γάμο, τη μητρότητα την παιδική ηλικία, τη νεό-

Ο Ζώρας³⁸ αναζητά το αντίβαρο στην κατά τη γνώμη του υπερτροφική πρωθυπουργική εξουσία μέσω της αναβάθμισης του θεσμού του Προέδρου της Δημοκρατίας, της θέσπισης δεύτερου νομοθετικού αντιπροσωπευτικού σώματος και της εγκαθίδρυσης θεσμών λαϊκής πρωτοβουλίας³⁹. Σε αυτό το πλαίσιο προτείνει την προσθήκη ερμηνευτικής δήλωσης στο άρθρο 29 του Συντάγματος, η οποία να επισημαίνει ότι στην πολιτική οργάνωση της κοινωνίας κεντρική θέση κατέχουν, εκτός από τα πολιτικά κόμματα και οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, δηλαδή η κοινωνία των πολιτών⁴⁰.

Ο Τσάτσος⁴¹ θεωρεί ότι η αυτοενεργοποίηση κοινωνικών ομάδων για την εξυπηρέτηση αναγκών της κοινωνίας αποτελεί έναν ανώτερο βαθμό πολιτικοποίησης: οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, οι οποίες αναδεικνύουν και αντιμετωπίζουν συγκεκριμένα προβλήματα, τα οποία πολιτικοποιούνται με τη συλλογική τους έκφραση από μια ομάδα που δηλώνει υπερασπιστής ή φροντιστής αυτών των προβλημάτων, είναι ο επόμενος βαθμός πολιτικοποίησης, τη στιγμή που τα πολιτικά κόμματα απέκτησαν στην εξέλιξή τους επαγγελματικό χαρακτήρα. Η αναφορά λοιπόν των μη κυβερνητικών οργανώσεων στο Σύνταγμα, η οποία φυσικά δεν εκτοπίζει τον ρόλο των πολιτικών κομμάτων, καθώς αποτελεί έκφραση των κοινωνικών δυνάμεων και αποκαθιστά τα νοήματα της δημοσιότητας, της δημόσιας φροντίδας και της δημόσιας ευθύνης. Ο Τσάτσος θεωρεί τις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών έναν *de facto* θεσμικό παράγοντα στην ελληνική δημόσια ζωή και υπενθυμίζει με έμφαση ότι τα Συντάγματα δεν γεννούν πραγματικότητες, αλλά συνιστούν την έννομη έκφραση κοινωνικών πραγματικοτήτων⁴² και διαφωνεί με την άποψη ότι αρκεί ένταξη σε ένα απλό συλλογικό δικαίωμα, θεωρώντας μια σχετική αναφορά στο άρθρο 5 του Συντάγματος ξεπερασμένη⁴³. Προτείνει εγγύηση, αναγνώριση και ένταξη του θεσμικού τους ρόλου στο άρθρο 29, καθώς αυτό ρυθμίζει τα σχετικά με τα πολιτικά κόμματα: όπως το Σύνταγμα αναγνωρίζει, υιοθετεί, εντάσσει και θεσμοθετεί

τητα, τα γηρατειά και την αναπηρία και να φροντίζει για την απόκτηση κατοικίας.

38. Ο Κώστας Ζώρας είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Πολιτικών και Κοινωνικών Θεσμών στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

39. Όπως για παράδειγμα η εκκίνηση νομοθετικών διαδικασιών, η πρόκληση δημοψηφίσματος για κρίσιμα εθνικά θέματα ή για ψηφισμένα νομοσχέδια σοβαρών κοινωνικών ζητημάτων από ορισμένο αριθμό πολιτών.

40. Η αναφορά προέρχεται από την ιστοσελίδα http://www.mkosyntagma.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=246&Itemid=58, όπως εμφανιζόταν την 1η Ιανουαρίου 2008.

41. Ο Δημήτρης Τσάτσος είναι ομότιμος Καθηγητής των Πανεπιστημίων Παντείου και Hagen.

42. Η αναφορά προέρχεται από την ιστοσελίδα http://www.mkosyntagma.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=247&Itemid=58 όπως εμφανιζόταν την 1η Ιανουαρίου 2008. Ο Τσάτσος αναφέρεται στο ίδιο θέμα στο πλαίσιο ομιλίας του κατά την παρουσίαση του βιβλίου της Άννας Διαμαντοπούλου «Η έξυπνη Ελλάδα, σε μια Ευρώπη που αλλάζει, σε έναν κόσμο που αλλάξει».

43. Το άρθρο αναφέρεται στην ελευθερία οικονομικής και νομικής δράσης.

τον υπαρκτό και προϋπάρχοντα ρόλο των πολιτικών κομμάτων, δρομολογώντας έτσι αυτόματα τη χρηματοδότηση, την προστασία και την κατοχύρωση του έργου τους, το ίδιο πρέπει να πράξει και με τις μη κυβερνητικές οργανώσεις. Αντιστρόφως όμως τονίζει ότι η θεσμική κατοχύρωση δεν εξασφαλίζει και την επιτυχία της συμμετοχής των οργανώσεων στον κοινωνικό βίο: αυτή εξακολουθεί να εξαρτάται από τη μελλοντική παρουσία και την προσπάθεια των ίδιων των οργανώσεων.

Ο Χλέπας⁴⁴ αναφέρει ότι το ισχύον Σύνταγμα διατυπώθηκε κάτω από συνθήκες που σήμερα έχουν τροποποιηθεί, κυρίως σε ότι την αφορά αναμόρφωση των σημάτων συγκρότησης και λειτουργίας της κρατικής εξουσίας ή και στην υποχώρησή της και την παράλληλη αύξηση του ρόλου των μη κυβερνητικών οργανώσεων και γενικότερα της κοινωνίας των πολιτών σε τομείς και αντικείμενα όπου η κρατική εξουσία αδυνατεί να καλύψει τις κοινωνικές ανάγκες, την ίδια στιγμή όμως που οι δραστηριότητες οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών καταπιέζονται και περιστελλονται από την κρατική γραφειοκρατία. Θεωρεί ότι οι πρόσφατες εξελίξεις στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, στον οποίο ευδοκούν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, θα πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο συνταγματικής αναθεώρησης, όχι με την απλή κατοχύρωση της κοινωνίας των πολιτών και των οργανώσεών της, αλλά η επεξεργασία ρυθμίσεων που θα ευνοούν τα θετικά και θα περιορίζουν τα αρνητικά φαινόμενα που αναπτύσσονται σε αυτόν τον χώρο⁴⁵.

4. Η αντιστροφή του προβλήματος

Παρατηρούμε ότι οι παραπάνω απόψεις δεν συγκλίνουν απόλυτα, παρά το γεγονός ότι τα επιχειρήματα που παρουσιάζονται είναι βάσιμα, ορθολογικά και σημαντικά. Ο διάλογος που αναπτύσσεται σε αυτό το πλαίσιο είναι ουσιαστικός και θα ήταν προφανώς μεγάλο λάθος να γίνουν στατιστικού τύπου συγκρίσεις για το ποια διατύπωση συγκεντρώνει τους περισσότερους υποστηρικτές – θα ήταν δε ακόμη μεγαλύτερο λάθος αυτού του είδους οι προσεγγίσεις να γίνονται από μη ειδικούς περί το Σύνταγμα και την πολιτική επιστήμη. Αυτό που αξίζει να διερευνηθεί όμως, σε μια προσπάθεια να φωτιστεί περισσότερο μια αιτία της απόκλισης των προσεγγίσεων, είναι όχι το πώς θα γίνει η συνταγματική κατοχύρωση, αλλά, πηγαίνοντας ένα βήμα πίσω, το τι είναι αυτό που επιθυμούμε να αναγνωρίσουμε συνταγματικά. Και τούτο διότι υπάρχουν ενδείξεις ότι ο καθένας από εμάς που ασχολούμαστε με αυτά τα θέματα, έχει διαφορετική αντίληψη για το τι ακριβώς περιλαμβάνει ή αποκλείει ο όρος «κοινωνία πολιτών» καθώς και οι συναφείς έννοιες, κάτι που συμβαίνει για τρεις λόγους:

Πρώτον, οι έννοιες μη κυβερνητικές οργανώσεις, κοινωνία πολιτών, κοινωνική

44. Ο Νίκος Χλέπας είναι Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

45. Η αναφορά προέρχεται από την ιστοσελίδα http://www.mkosyntagma.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=244&Itemid=58 όπως εμφανιζόταν την 1η Ιανουαρίου 2008.

οικονομία, εθελοντικές οργανώσεις, μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και τρίτος τομέας είναι μεν σχετικές μεταξύ τους, αλλά σε απολύτως καμιά περίπτωση δεν ταυτίζονται. Κοινωνία πολιτών⁴⁶ είναι ολόκληρος ο κοινωνικός χώρος που εκτείνεται μεταξύ του νοικοκυριού και του κράτους⁴⁷, ενώ ο «τρίτος τομέας» είναι ο οικονομικός χώρος που βρίσκεται μεταξύ του κράτους και της αγοράς. Ο τρίτος τομέας αποτελείται από επιμέρους τμήματα του μη κερδοσκοπικού τομέα και της κοινωνικής οικονομίας. Οι οργανώσεις του μη κερδοσκοπικού τομέα είναι τυπικά οργανωμένες, ιδιωτικές, δηλαδή θεσμικά ανεξάρτητες από την κυβέρνηση, αυτοδιοικούμενες και εθελοντικές, για παράδειγμα με ουσιαστικό βαθμό εθελοντικής συμμετοχής σε επιχειρησιακό, διοικητικό ή οργανωτικό επίπεδο. Εφόσον πραγματοποιούν κέρδη, δεν τα διανέμουν σε εργαζόμενους, ιδιοκτήτες ή διευθύνοντες, αλλά τα επαναστοποθετούν για την επίτευξη της κύριας αποστολής τους⁴⁸. Η κοινωνική οικονομία⁴⁹ περιλαμβάνει το σύνολο της συλλογικής οικονομικής δραστηριότητας, η οποία δεν έχει ως πρωταρχικό στόχο την επίτευξη κερδών, αλλά την εξυπηρέτηση των μελών ή το συλλογικό όφελος, από φορείς όπως εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις, επιχειρήσεις, οργανισμούς, συλλόγους και συνεταιρισμούς, οι οποίοι διαθέτουν θεσμική ανεξαρτησία, διαχειριστική αυτοτέλεια και συμμετοχικές δημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων και δίνουν έμφαση στην ποιότητα της εργασίας, στην κοινωνική συνοχή, στη δημιουργία κοινωνικού κεφαλαίου και στη δημιουργία και τη διατήρηση θέσεων απασχόλησης⁵⁰. Άρα λοιπόν, σύμφωνα με τα παραπάνω, το αντικείμενο του διαλόγου δεν θα πρέπει να βασίζεται σε αόριστες αναφορές, άρα θα πρέπει να ορίζεται κάθε φορά με απόλυτη ακρίβεια.

Δεύτερον, η υποβάθμιση του προβλήματος της έλλειψης ορισμών δε συνεπάγεται την επίλυσή του: το ζήτημα της οριοθέτησης, ταυτοποίησης και ταξινόμησης των μη κυβερνητικών οργανώσεων δεν έχει επιλυθεί. Γενικά ως μη κυβερνητικές οργανώσεις νοούνται όλες οι τυπικές και ανεξάρτητες οργανώσεις ατόμων⁵¹, οι οποίες εξυπηρετούν σκοπούς πλην της απόκτησης οικονομικής και πολιτικής ισχύος, δεν είναι δηλαδή επιχειρήσεις και, σύμφωνα με το κύριο ερευνητικό ρεύμα, δεν είναι κόμματα⁵². Αυτό όμως δεν είναι παρά ένας ακόμη ορισμός, από τους πολλούς

46. Μια πρόσφατη σύνοψη των ορισμών της κοινωνίας πολιτών βρίσκουμε στο *Σωτηρόπουλος*, ο.π, 20-25.

47. Για μια βαθύτερη ανάλυση βλ. *A. Μάνσης*, *Συνταγματικό Δίκαιο I*, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα, 1980.

48. Βλ. *L.M. Salamon, H.K. Anheier, R. List, S. Toepler, S.W. Sokolowski and Associates*, *Global civil society: dimensions of the non-profit sector*, Baltimore: John Hopkins University, 1999.

49. Βλ. επίσης και τα σχετικά με την «αλληλέγγυα οικονομία», *Ανθόπουλος*, ο.π., 45, υποσημείωση 20.

50. Βλ. *M. Χρυσάκης, Δ. Ζιώμας, Ν. Καραμητροπούλου, Δ. Χατζαντώνης*, *Προοπτικές απασχόλησης στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας*, Αθήνα: Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, 2002.

51. Στις «οργανώσεις ατόμων» περιλαμβάνονται και οι «οργανώσεις οργανώσεων» ατόμων.

52. Βλ. *Π. Πολυζωίδης*, *Κοινωνική φροντίδα στην Ελλάδα. Ο ρόλος των μη κυβερνητικών οργανώσεων*, Κομοτηνή: Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2004.

που έχουν δοθεί και συνεχίζουν να δίνονται. Παρά τις πολύ αξιόλογες προσεγγίσεις στον Ελληνικό χώρο⁵³ το πρόβλημα εξακολουθεί να παραμένει καθώς δεν υπάρχει ένας φορέας ή θεσμός ή οποιοδήποτε σχήμα που να μπορεί να επιβάλλει τον κοινά αποδεκτό ορισμό. Η πρωτοβουλία οριοθέτησης ανήκει φυσικά στις ίδιες τις οργανώσεις, την άποψη των οποίων η επιστήμη και το κράτος οφείλουν να στηρίζουν. Αλλά δεν υπάρχει σήμερα μια οργάνωση ή πυρήνας οργάνωσης που να μπορεί να αποτελέσει το σημείο αναφοράς, κάτι που ισχύει γενικά για τις μη κυβερνητικές οργανώσεις και ειδικότερα για τις μη κυβερνητικές οργανώσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Τρίτον, φαίνεται πως επικρατεί σύγχυση σχετικά με τον ρόλο των μη κυβερνητικών οργάνωσης, καθώς πλήθος στελεχών και ερευνητών θεωρεί ότι αυτές εξ' ορισμού επιδιώκουν έναν καλό, αγαθό ή κοινωνικά επιθυμητό σκοπό. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι με αυτό το σκεπτικό ως μη κυβερνητικές οργανώσεις νοούνται όχι όλες οι ενώσεις προσώπων (σωματεία, αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρίες ή ενώσεις χωρίς νομική προσωπικότητα), αλλά μόνον αυτές που έχουν «πολιτικά σοβαρούς» και «ορθούς» σκοπούς⁵⁴. Αλλού υιοθετείται η γερμανική άποψη των «Vereine mit idealen Zwecken» και έτσι ως ειδοποιός διαφορά των σωματείων από τις εταιρίες θεωρείται η επιδίωξη σκοπών «εν γένει ιδανικών»⁵⁵. Σε άλλη περίπτωση χρησιμοποιείται ο όρος «ηθική συνείδηση της ανθρωπότητας» προκειμένου να τονιστεί η διαφορά των μη κυβερνητικών οργάνωσης με τρομοκρατικές οργανώσεις και μορφώματα που «αποτελούν την άλλη, αρνητική, δύσμορφη και αντίπαλη όψη της παγκόσμιας κοινωνίας των πολιτών»⁵⁶. Είναι προφανές όμως ότι η διάκρι-

53. Ενδεικτικά βλ. *Γ. Αμίτσης*, Το ελληνικό νομικό πλαίσιο για τη λειτουργία των Μ.Κ.Ο. στο *Ο. Στασινοπούλου* (επιμέλεια), *Ελληνικές Εθελοντικές Οργανώσεις. Μια Πρώτη Προσέγγιση μέσα από το Ερευνητικό Πρόγραμμα Volmed-Hellas*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, 1997, 17-21, *Χ. Ανθόπουλος*, ο.π., *Α. Μακρυδημήτρης*, Κράτος και κοινωνία πολιτών, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2002, *Ορφανουδάκης Σ.*, Η ελευθερία της συνένωσης. Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 12, παράγραφοι 1-4 του ισχύοντος Συντάγματος υπό το φως της νομολογίας των ελληνικών δικαστηρίων, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα, 1996, *Παναγιωτίδου Ε.*, Η κοινωνία των εθελοντών, Αθήνα: Ένωση Πολιτών για την Παρέμβαση, 1999, *Σημίτη Μ.*, ο.π., *Σκλιάς Π.* και *Χουλιάρας Α.*, ο.π., *Sklias P.*, Non-governmental organizations and the international political economy, with special reference to the European Union's development policy, Athens: Panteion University of Social and Political Sciences, 1999. *Στασινοπούλου Ο.*, ο.π., *Φεφές Μ.*, Νομική μορφή των ΜΚΟ στην Ελλάδα, στο *Α. Αφουζενίδης* και *Κ. Στρακούλης*, (επιμέλεια), *Διαχείριση έργων σε ΜΚΟ*, Λάρισα: Προπομπός, 2006. Το πλήθος των ορισμών που κατά καιρούς έχουν δοθεί στη διεθνή βιβλιογραφία είναι τεράστιο.

54. Βλ. *Γ.Χ. Σωτηρέλης*, ο.π.

55. Βλ. *Α. Σβώλος*, Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και το δίκαιον των σωματείων κατά το Σύνταγμα και των περί σωματείων νόμων, Αθήνα: Τυπογραφείον Π.Α. Πετράκου, 1915.

56. Βλ. *Ν. Μουζέλης* και *Π. Βασιλόπουλος*, Κοινωνία των πολιτών και αναθεώρηση του Συντάγματος, Κοινωνία των Πολιτών, 5, 2001.

ση μεταξύ «καλών» και «κακών» σκοπών είναι ιδιαίτερα προβληματική και μπορεί να δημιουργήσει πολύ περισσότερα προβλήματα από αυτά που θα επιλύσει. Άλλωστε πολλά ζεύγη οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών επιδιώκουν αντικρουόμενους στόχους: οι σύλλογοι κυνηγών και ζωόφιλων έχουν διαμετρικά αντίθετες απόψεις για τη συμπεριφορά απέναντι στα ζώα. Τα προβλήματα αυτά είναι δυνατόν να προκύψουν ακόμη και σε έναν χώρο προσδιορισμένο με σχετικά μεγαλύτερη ακρίβεια, όπως είναι αυτός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων: για παράδειγμα, θρησκευτικοί σύλλογοι μπορεί να συγκρούονται έντονα με προοδευτικές μη κυβερνητικές οργανώσεις σχετικά με θέματα ομοφυλοφιλίας, αμβλώσεων και άλλα.

5. Συμπεράσματα

Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα έχει αποκτήσει πλέον την κρίσιμη μάζα που απαιτείται για μια πιο ουσιαστική συμμετοχή στον κοινωνικό και πολιτικό βίο. Οι μη κυβερνητικές οργανώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελούν ένα πολύ σημαντικό, δυναμικό και υγιές κομμάτι αυτής της κοινωνίας πολιτών. Η προσπάθεια για την συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνίας πολιτών δεν έφερε ακόμη τα αποτελέσματα που επιθυμούν οι εμπνευστές της, αλλά αυτό δεν έχει προς το παρόν μεγάλη σημασία: σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ο ρόλος των μη κυβερνητικών οργανώσεων θα συνεχίσει γενικά να γίνεται ολοένα και πιο σημαντικός, κάτι που ισχύει ακόμη περισσότερο για τομείς όπως αυτός της υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτή λοιπόν η δεδομένη, πραγματική αναβάθμιση του ρόλου της κοινωνίας πολιτών είναι προφανές ότι θα ασκεί πλέον μία διαρκώς αυξανόμενη πίεση για θεσμική αναγνώριση, τόσο σε επίπεδο Συντάγματος, όσο και σε επίπεδο νόμων ή άλλων ρυθμίσεων της δημόσιας διοίκησης, της τοπικής αυτοδιοίκησης, της διαχείρισης ευρωπαϊκών προγραμμάτων και λοιπά.

Αν και οι διαδικασίες αναθεώρησης του Συντάγματος είναι ανοικτές στην κοινωνία, καθώς η γνώμη όλων είναι πολύτιμη, θα ήταν ίσως επικίνδυνο να λειτουργήσει ο καθένας ως συνταματολόγος. Οι τρέχουσες εξελίξεις έχουν αναδείξει τρία θεμελιώδη προβλήματα που συνδέονται με τη θεσμική κατοχύρωση του ρόλου της κοινωνίας πολιτών: πρώτον, το ασαφές περιεχόμενο της έννοιας αυτής, δεύτερον την έλλειψη κοινά αποδεκτών ορισμών και τρίτον την παραπλανητική ταύτισή της με ιδανικούς σκοπούς. Τα προβλήματα αυτά ισχύουν στο ακέραιο και για επιμέρους τμήματα της κοινωνίας πολιτών, όπως ο τομέας της υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Όλα αυτά σημαίνουν ότι τα διαθέσιμα στοιχεία δεν είναι σήμερα αρκετά για να οδηγήσουν στη λήψη σωστών αποφάσεων: χρειάζεται πολύ καλύτερη προετοιμασία σε τεχνικό επίπεδο. Η προετοιμασία αυτή αφορά καταρχήν στις ίδιες τις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών που υπερασπίζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και την προσπάθειά τους τόσο για αυτοπροσδιορισμό όσο και για συλλογική εκπροσώπηση. Αφορά επίσης την πολιτεία, η οποία μπορεί να συνεισφέρει

με την ενίσχυση της κοινωνικής στατιστικής: ποσοστά και στάσεις γύρω από τον εθελοντισμό, πλήθος, μέλη, προϋπολογισμοί και ταξινομήσεις μη κυβερνητικών οργανώσεων, θα πρέπει πλέον να καταγράφονται συστηματικά, σε εθνικό επίπεδο. Αφορά τέλος στην επιστημονική κοινότητα, η οποία έχει την υποχρέωση, αλλά και τη μεγάλη ευκαιρία να υποστηρίξει αυτές τις προσπάθειες, εκμεταλλευόμενη και στοιχεία της διεθνούς εμπειρίας. Καθώς οι παραπάνω προϋποθέσεις ωριμάζουν, η επέκταση της θεσμικής αναγνώρισης του ρόλου της κοινωνίας πολιτών σε ολόένα και ανώτερα επίπεδα καθίσταται ζήτημα χρόνου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Glasius M., Kaldor M., Anheier H.* (eds): *Global Civil Society*, Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Salamon L.M., Anheier H.K., List R., Toepler S. Sokolowski S.W. and Associates*, *Global civil society: dimensions of the non-profit sector*, Baltimore: John Hopkins University, 1999.
- Sklias P.G.*, *Non-governmental organizations and the international political economy, with special reference to the European Union's development policy*, Athens: Panteion University of Social and Political Sciences, 1999.
- Αμιτσής Γ.*, Το ελληνικό νομικό πλαίσιο για τη λειτουργία των Μ.Κ.Ο., στο Ο. Στασινοπούλου (επιμέλεια), *Ελληνικές εθελοντικές οργανώσεις, μια πρώτη προσέγγιση μέσα από το ερευνητικό πρόγραμμα Volmed-Hellas*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, 1997, 17-21.
- Ανθόπουλος Χ.*, *Εθελοντισμός, αλληλεγγύη και δημοκρατία. Η εθελοντική δράση στη συνταγματική προοπτική*, Αθήνα, Passim 2000.
- Βουτσάκης Β.*, *Εθελοντές και κράτος: οι σειρήνες της σύμφυσης*, Αθήνα: Ποταμός, 2004.
- Μακρυδημήτρης Α.*, *Κράτος και κοινωνία πολιτών*, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2002.
- Μάνεσης Α.*, *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα, 1980.
- Μουζέλης Ν. και Βασιλόπουλος Π.*, *Κοινωνία των πολιτών και αναθεώρηση του Συντάγματος*, *Κοινωνία των Πολιτών*, 5, 2001.
- Ορφανουδάκης Σ.*, *Η ελευθερία της συνένωσης. Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 12, παράγραφοι 1-4 του ισχύοντος Συντάγματος υπό το φως της νομολογίας των ελληνικών δικαστηρίων*, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα, 1996.
- Παναγιωτίδου Ε.*, *Η κοινωνία των εθελοντών*, Αθήνα: Ένωση Πολιτών για την Παρέμβαση, 1999.
- Πολυζωίδης Π.*, *Εθελοντισμός στην κοινωνική προστασία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006.

- Πολυζωίδης Π.*, Κοινωνική φροντίδα στην Ελλάδα. Ο ρόλος των μη κυβερνητικών οργανώσεων, Κομοτηνή, Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2004.
- Σβώλος Α.*, Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και το δίκαιον των σωματείων κατά το Σύνταγμα και των περί σωματείων νόμων, Αθήνα: Τυπογραφείον Π.Α. Πετράκου, 1915.
- Σημίτη Μ.*, Κεντρικές και περιφερειακές μη κυβερνητικές οργανώσεις. Η συγκρότηση ενός κοινωνικού δικτύου στη διεθνή κοινότητα, στο Π. Σκλιάς και Α. Χουλιάρας (επιμέλεια), Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών, Αθήνα: Παπαζήση, 2002.
- Σκλιάς Π. και Χουλιάρας Α.* (επιμέλεια), Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών, Αθήνα: Παπαζήση, 2002.
- Στασινοπούλου Ο.*, Ελληνικές εθελοντικές οργανώσεις, μια πρώτη προσέγγιση μέσα από το ερευνητικό πρόγραμμα Volmed-Hellas, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, 1997.
- Σωτηρέλης Γ.Χ.*, Σύνταγμα και δημοκρατία στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης», Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000.
- Σωτηρόπουλος Δ.Α.*, Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής; Αθήνα: Ποταμός, 2004.
- Φεφές Μ.*, Νομική μορφή των ΜΚΟ στην Ελλάδα, στο Α. Αφουξενίδης και Κ. Συρακούλης, (επιμέλεια), Διαχείριση έργων σε ΜΚΟ, Λάρισα: Προπομπός, 2006.
- Χρυσάκης Μ., Ζιώμας Δ., Καραμητροπούλου Ντ., Χατζαντώνης Δ.*, Προοπτικές απασχόλησης στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας, Αθήνα: Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, 2002.